

התמודדות ילדים צעירים עם נושא המוות ביום הזיכרון*

רות וולף

יום הזיכרון ויום העצמאות מפגישים את הילד עם נושא המוות. ביום זה אנו נושאים את זכר בנינו ומייחדים את היום לאלו שנפלו על מזבח המולדת. ברחבי הארץ נשמעת צפירה ונערכים טקסי זיכרון בבתי קברות צבאיים ובמוסדות ציבוריים. באירועים לאומיים מעלים על נס את גבורת חיילינו, אך עולה גם נושא המחיר – מוות, אבדן ואבל. איכה נסביר לילד מהו יום הזיכרון? מן ההכרח אפוא, שנוכיר אבדן ומוות. תשלום הדמים של בנינו להשגת יעדים כה נעלים כמו שחרור המדינה וקיומה, מעמידים את כולנו בפני קושי, עצב רב, מועקה ותחושת חוסר אונים. ילדים חשופים בארצנו לנושאים שהם טאבו במקומות אחרים בעולם בגיל צעיר, ועליהם להתמודד עם חווית אבדן ותפיסת מושג מוות בגיל מוקדם מהרגיל, אלא שתפיסת מוות אצל ילדים היא בעייתית. מבחינות רבות אמנם ניתן להבין את הקושי האמוציונלי של ילדים בנושא, אך מבחינה קוגניטיבית הבנת מושג זה מורכבת ביותר.

רכיבים הקשורים למושג מופשט כמו המוות: סופיות, נצחיות, אי-הפיכות, כלליות וכו' אינם נתפסים קוגניטיבית אצל ילדים בצורה נכונה, והם עלולים להיקלע למצוקה אמיתית כשהם מתעמתים עם מושג זה. קשה במיוחד עבורם מושג המוות לא רק בשל פרידה מדמות (זו יכולה להיות מוכרת, אהובה או אנונימית) אלא גם משום שאין באפשרותם לתפוס את המושג באופן נכון. ילדים מתייחסים למוות במושגי האנשה. המחשבה שמת נקבר וממשיך לחוש, כביכול, את תחושותיו של בן אנוש מציקה מאד לילד. בספרו של אורי אורלב 'חית החושך' מספר הילד לחיה את הקורות אותו ואומר: "לכי לאבא שלי – אמרתי לה – ותגיד לי שאני אוהב אותך מאד ומתגעגע אליך וזה לא בסדר שהוא נהרג"¹ – ועוד הוא מוסיף, "והיא מספרת את הכל לאבא, והיא אומרת שהוא שמח מאד, שאני שולח אותה אליו"². משמע, הילד אינו תופס את סופיות המוות, את אי המשכיותו. הוא ממשיך להעביר לאביו מסרים, חוויות, הודעות וגעגועים, אמנם לא ישירות אלא באמצעות החיה, אך עצם

* תודה לד"ר לאה חובב, שהואילה לקרוא את המאמר ולהעיר את הערותיה.

1. אורלב אורי (1976). חית החושך, הוצאת עם עובד, תל-אביב, עמ' 24.

2. שם, עמ' 25.

ההתייחסות למת מקשיב ומקבל, מרגיש את יסוד ההאנשה. בראש הילד עולות שאלות על ההמשך, מה קורה לאחר המוות? גם קבורת המת, מצבה ובית קברות הם דברים מאיימים ומפחידים עבורו. בספרי 'סבא שלי פפי מת' אומר הילד:
"אמא הסבירה לי שסבא קבור באדמה,
אני מפחד שלסבא קר שם בלילה, בתוך החול,
וחם לו מאד כשהשמש חזקה,
אני דואג לו!
ובכלל, למה הוא שם?"³

קטע זה ממחיש את תפיסתו החסרה של הילד לגבי מהות המוות. הילד עושה למעשה האנשה של המת ומשתמש בביטויים הקשורים לחיים – קר, חם כדי לתאר את תחושת המת. המוות הוא מושג מופשט, וככל מושג כזה הוא קשה להבנת ילדים. האין, סיום החיים, חוסר ההמשכיות, הסופיות והנצחיות שבמוות אינם נתפסים במחשבתם של ילדים. מפגש עם הנושא מעלה אצל ילדים רבים את החשש שגם הם ימותו, או שאחד מיקיריהם – הורה או אח – ימות. וכיוון שתפיסת זמן אצל הילד בגיל הרך לוקה בחסר, לא יסייעו לו אמרות כמו: 'יש לך עוד הרבה זמן'. הרבה או מעט זמן נתפסים באופן שונה אצל ילד מאשר אצל מבוגר. נערכו נסיונות רבים להתמודדויות עם השכול במציאות הישראלית. אחת הדרכים למלא את החסר אצל ילדים יתומים היא באמצעות המוסד 'אח בוגר'. מוסד זה הותאם למציאות הישראלית הקשה של השכול. אצל ילדים רבים שהתייחסו מאביהם הודגש הצורך בדמות אב שתנחה את הילד בעיקר בנושאים גבריים, שתשמש לו מושא הזדהות גברית. במוסד 'האח הבוגר' לוקחים חלק מתגובות שמחליטים להקדיש זמנם באופן קבוע לקשר של מעין אח בוגר עם ילד יתום. מייטיב להסביר מוסד זה אורלב בספרו 'אח בוגר'. הוא מציג סיפור על אבא של יוסי שנהרג במלחמה בהיותו בן שבע וחצי. אורלב מגולל מסכת של סיוע ועזרה לילד באמצעות סוכני סוציאליזציה כמו אם, מורה, פסיכולוגית ואח בוגר. בספר קטע של האם הפונה לילד:

"אני מבקשת שתסכים לנסות. יש אגודה כזאת של 'אחים בוגרים'. קיבלתי את הכתובת של האשה שמארגנת את הדברים האלה. היא שמעה עליך והיא מצאה מישוה שמוכן להיפגש איתך להיכרות ראשונה. אף אחד לא יכריח אותך להמשיך. אבל אני פונה אליך ומבקשת. אם אתה רוצה לעזור לי במשהו, להקל עלי בגלל כל הדברים שדברתי עליהם קודם, אתה צריך להסכים לנסות".⁴

הספר ככלי תרפויטי

פתרון גאות להתמודדות עם מקצת ממצוקות אלו של הילדים, ניתן למצוא בשיטה הביבליותרפית, זו מציעה את הספר ככלי תרפויטי. ספר, שיר או טקסט העוסקים בנושא

3. וולף, רות, (1993), סבא שלי פפי מת, הוצאת לילך, פתח-תקוה, עמ' 14.

4. אורלב, אורי (1983), אח בוגר, הוצאת כתר, ירושלים, עמ' 20.

המוות עשויים לעורר בקורא מערך מורכב של תגובות נפש ולאפשר לו לעבד קונפליקטים, רגשות אשם, רגשות חרדה ופחד. הדינמיקה הנפשית עשויה לסייע לילדים לפרוק מתיחות נפש ולאפשר ביטוי מילולי של חוויות פנימיות, וכך לתרום להבהרת מושג המוות ולהתמודדות עם מערכי הנפש שהוא מעורר.

נמצא אפוא, שהרגעת הילד באמצעות ספר מומלצת ביותר. ביום הזיכרון בו דנים באבדן ניתן לגבש אצל הילד תפיסה ממשית לגבי המציאות, והדבר אפשרי בדרך עקיפה ופחות מאיימת כמו דיון והתייחסות לסיפור. ספר בנושא מוות הוא כלי עזר חיוני ביותר להורים, גננות וסוכני סוציאליזציה אחרים. על מנת לדרן במציאות ובמוות שהוא חלק מהווי חיינו, כמו בימי זיכרון, יש הכרח להתעמת עם הנושא. ונראה לי שיש להביאו בפני ילדים אף ללא סיבה ייחודית. יש להציגו כחלק ממציאות חיינו. המוות הוא חלק מהחיים ואין להעלימו, ילדים נחשפים גם למותם של בני משפחה קשישים – סבא או סבתא זקנים. ובמציאות הישראלית הקשה, אמצעי התקשורת מרכיב בחשיפת האסונות, בדיווח על אבדן. חווית האבדן פוגעת בכול, וביטוי קשה לה במיוחד ביום ההתייחסות עם קורבנותינו – ביום הזיכרון.

סוכן סוציאליזציה – הורה, אח בוגר, בני משפחה וגננת המקריאים לילד סיפור על שכול ויתמות ועורכים אחר-כך דיון בנושא הספר, מאפשרים לו לעבד את מחשבותיו, לשאול שאלות ולשתף אחרים בהגיגיו, כמו ילד אחר, הדומה לו במחשבותיו ובתפוסתיו, אשר מתלבט בנושאים אלו, ובכך להקל עליו את ההבנה של מושג רגיש זה.

דיבור על המוות אינו מהנושאים הנעימים, אך ילדים שומעים על מוות ומפתחים סכימה משלהם לגבי הנושא, פיאו'ה (Piaget, 1932b) אמר שתפקיד החינוך הוא 'לסגל את הילד לעולם המבוגרים'. עולמנו כולל דברים קשים וגם שמחים יותר. אין מנוס, לא ניתן להעלים את עובדות החיים, התעלמות מנושא שילד מתעמת עמו, רק תגביר את המבוכה והחשש אצל ילדים ותביא לתחושה של אי אמן במבוגר, שינסה לטשטש את הנושא או להתחמק משאלות ילדים.

חשיבות הדיון

ברור שעל ההורה, הגננת או המורה, למצוא את מידת ההתערבות ההולמת את המצב, שבו מצוי הילד על מנת להעביר נושא כה מורכב. גננת יכולה להזכיר ספרים וציורים ידועים שהלכו לעולמם כמו: חיים נחמן ביאליק הסופר הידוע, הציירת אנה טיכו, אשר ציוריה מקשטים לעיתים את הגן או הכיתה. מומלץ ואפשרי לפתוח באופן ישיר את הנושא, על-ידי קריאה של סיפור, מעשה או סיפור גבורה. דיון אחרי הסיפור באמצעות שאלות מנחות של הגננת או המורה יאפשר לילדים לבטא תגובות נפשיות שמתעוררות בהם עקב קריאת הטקסט, דבר העשוי לקדם את תפיסת מושג המוות אצלם.

קובובי (1978) טוענת כי התגובות האמוציונליות שאינן תואמות את המציאות וההתנהגות הבלתי פונקציונלית נגרמות, במידה רבה, על ידי מערכת של השקפות ואמונות אירציונאליות ומוטעות. מן הידוע, כי מחשבת הילד שונה ממחשבת המבוגר. כדי לשנות השקפות ואמונות של ילדים לא די להתחקות אחר גורמיהן, אלא יש להפריכן ולכוון את הילד למערכת של

אמונות ועמדות מותאמות יותר למציאות ויעילות יותר עבורו. דרך נאותה לעשות זאת הוא הדיון. שיח בין קבוצת עמיתים מעשיר את הקבוצה. חברי הקבוצה מעשירים האחד את השני. לסוכן סוציאליזציה (גננת או מורה) תפקיד של מנחה פעיל בדיון מעין זה, והתוצאה עשויה להיות — דיון המסייע להבהיר את המציאות, לערער ולשנות דפוסי חשיבה שגויים ומציקים, ובכניית יסוד לתפיסה אמיתית ומעוגנת יותר.

גננת או מורה המכוונים את הדיון, תפקידם לשקף ולסכם את תוצאות השיח. עליהם לנסות לעמת את תפיסות הילד עם מציאות הטיפול ומציאות החיים בכלל. עצם ההעמקה בגיבור מאפשרת הזדהות עמו, בדרך זו ניתן לבדוק את נקודת הראות של הגיבור ושל הקוראים (הילדים) לגבי נושא כאוב זה. שיטה אפשרית היא לפתח דיון בשאלות על הגיבור כגון: מה הרגיש...? מה חשב...? מה היחס שלו ל...? שאלות אלו יאפשרו ביטוי של רגשות, חששות, כעסים, געגועים וכו'. ילדים מדברים בדרך כלל מרחשי ליבם, וכך יש אפשרות לעבד את נושא המוות ברובד הרגשי וברובד הרציונלי.

מתן ביטוי מילולי לנושא כאוב או מפחיד כמו מוות תורם לקידום בריאות הנפש של הילד. הכוונה לבטא רגשות הוא דבר חיובי בהיותו בבחינת 'קאטארסיס', הוא משחרר את הילד מעוצמת הסערה המתחוללת בו ומאפשרת לו הזדהות לבטא את המעמסה הרגשית שלו. כל נשכח כי הילד עיבד את נושא המוות באופן חסר. דיבור, שיחה בנושא, ביטוי מילולי של רגשותיו מאפשר לו לבטא את החוויות הפנימיות שעבר וכך בכך יכול המבוגר לסייע לו בהתמודדות נכונה עם מושג המוות, להבהיר, לעודד ולהוות תמיכה נכונה.

התמודדות רגשית וקוגניטיבית עם נושא המוות

ההתמודדות עם נושא המוות נערכת בשני רבדים. ברובד הרגשי וברובד הקוגניטיבי. ברובד הרגשי ניתן להרגיש שרגשות של געגועים למת, חששות ופחד ממוות הם דברים שנוגעים לכולנו ויש לגיטימציה לחוש אותם. הדלקת נר זיכרון, קריאת מסכת, עריכת טקסים וייחוד הדיבור על יום הזיכרון כיום לאומי, חשובים לעיבוד נושא האבל ועיכול רגשות העצב. היכולת לעבד את החוויה הרגשית הכרוכה בעצב אפשרית באמצעות דוגמה ספציפית. אין להלעיט את הילדים במספרים ואין צורך להמחיש את עוצמת האסון שעמנו נושא. התמקדות הגננת והילדים באבדן של חייל אחד תוך קריאת סיפור גבורה ייחודי, יש להם ערך רב בהמשגת המוות. נקודת המוצא היא אפוא סיפור על יחיד. מהפרט ניתן לעבור לכלל — לאסון הלאומי, מעין זה שבו מתרכזים כיום זה — יום הזיכרון. ילדים אינם יכולים לעכל אובדנים בסדר גודל רב. הדבר מהווה איום קיומי עבורם, ואין באפשרותם להעריך נכונה את גודל האסון. כדי להיכנס לתחושת היום, למהות הזיכרון עדיף לעבד סיפור של יחיד.

ניתוח סיפורים על מוות בגבורה נמצא אצל חובב לאה במאמרה "מוות בגבורה בספרות לילדים ולנוער"⁵. חובב מדגישה כי סיפורים כאלו נכתבו על ידי מספר סופרים ישראלים אך בדרך כלל לאוכלוסית ילדים בוגרת יותר.

5. חובב, לאה (1998), "מוות בגבורה בספרות לילדים ולנוער", ספרות ילדים ונוער, הוצאת משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים, עמ' 3-8.

במישור הקוגניטיבי, ניתן לעבד תפיסת מציאות נכונה יותר לגבי המוות כמו: סופיותה, אי ההפיכות שבה ורכיבים אחרים של מושג זה, וזאת בעזרת שיחה על גישות ואמונות דתיות ואתניות המותאמות למציאות של הקורא ולתרבותו. לדוגמה ניתן להתייחס בגיל גבוה יותר להישארות הנפש, גן עדן, גלגול נשמות וכו' — הכל לפי אמונת הקורא ותפיסת המקום.

אנחנו, בני דת משה שואבים עוז רוח ותעצומות נפש לבעיות רבות ביהדות, שהיא בבחינת אורח חיים עבורנו. באמונה היהודית קיים הרעיון של גן עדן. מעבר לקבלת רעיון זה כיסוד האמונה, יש בהישארות הנפש וברעיון גן העדן מפרט ופתרון לילד הצעיר שהמבנים המחשבתיים שלו אינם מאפשרים לו הבנת מושגים מופשטים. קיום גן עדן מהווה נחמה פורת לילד המסוגל להבין שהמשכו של המת הוא בעולם אחר — עולם שכולו טוב, ושונים, לדעתי, המחנכים האתאיסטים המציגים את המוות כסופיות מוחלטת. יש בכך איום רב על הילד.

מבחינה אמוציונלית, יש להדגיש שאין ילדים מסוגלים להתמיד בתחושות של עצב ואבל, למרות שיום הזיכרון נקבע כיום אבל לאומי, על סוכני הסוציאליזציה לזכור שילדים רבים אינם יכולים לשהות במצב של התנהגות אבלה זמן ממושך. יש לאפשר להם אפוא, ככל שניתן, להמשיך בשגרה ובסדר יום רגיל.

ניסיתי להביא כאן חלק מהשיקולים העשויים למקדנו במושגים מהמציאות המרה והפחות מעוררת של חיינו, אך מציאות אקזיסטנציאליסטית. נראה לי שעצם הדיון בנושאים מכאיבים, כמו זה של המוות, עשוי להפחית את המבוכה הכרוכה בנושא, ולעורר את הדחף להתגונן בפניו. אי נגיעה בנושא או התחמקות ממנו תחמיץ אפשרויות לחשוף משמעויות וגוונים סמויים הגלומים בתפיסת המוות, והיא עלולה להכביד על הילד ועל הבוגר בעתיד.

מקורות

- וולף, ר. (1993). חשיבות האינטראקציה החברתית של הילד לתפיסת מושגים מופשטים, *החינוך וסביבו*, טו, תל-אביב, 84-81.
- חובב, ל. (1998). מוות בגבורה בספרות לילדים ולנוער, ספרות ילדים ונוער, הוצאת משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים, עמ' 3-8.
- קובבי, ד. (1978). יישום העקרונות של בריאות הנפש בהוראת ספרות, בתוך: מרכי ניסן, אוריאל לסט, פסיכולוגיה בהוראה, אוצר המורה, תל-אביב, 117-129.
- Piaget, J. (1932a). *The language and thought of the child*, 2nd ed. New York: Harcourt, Brace.
- Piaget, J. (1932b). *The moral judgement of the child*. London: Kegan Paul.